TEMURIYLAR DAVRIDA MOVAROUNNAHRDA ADABIYOT RIVOJI

Roziqov Abdixoliqxoja Usmon o‘g‘li

Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tuman MMTBga qarashli 55-umumiy o‘rta ta’lim maktabi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

roziqovabduxoliqxoja@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Temuriylar davrida Movarounnahr hududida adabiyotning rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Xususan, Amir Temur va uning vorislari tomonidan yaratilgan siyosiy va madaniy muhitning ilm-fan hamda adabiyot taraqqiyotiga ko‘rsatgan ta’siri yoritiladi. Samarqand va Hirot shaharlarining ilmiy-adabiy markaz sifatidagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy hamda Zahiriddin Muhammad Bobur kabi yirik adiblarning ijodiy merosi va ularning turkiy hamda forsiy adabiyot rivojidagi ahamiyati tahlil etiladi. Maqolada, shuningdek, tasavvufiy g‘oyalar, janrlar xilma-xilligi va badiiy uslub xususiyatlari ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar davri, Movarounnahr, adabiyot, Amir Temur, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, turkiy adabiyot, forsiy adabiyot, g‘azal, tasavvuf, Samarqand, Hirot, madaniy muhit, badiiy meros.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются процессы развития литературы на территории Мовароуннахра в эпоху Темуридов. В частности, освещается влияние политической и культурной среды, созданной Амиром Темуром и его преемниками, на развитие науки и литературы. Раскрывается роль Самарканда и Герата как научно-литературных центров. Также анализируется творческое наследие таких выдающихся писателей, как Алишер Навои, Абдурахман Джами и Захириддин Мухаммад Бабур, а также их

значение в развитии тюркской и персидской литературы. В статье также научно обосновываются суфийские идеи, жанровое разнообразие и особенности художественного стиля.

Ключевые слова: эпоха Темуридов, Мовароуннахр, литература, Амир Темур, Алишер Навои, Абдурахман Джами, Захириддин Мухаммад Бабур, тюркская литература, персидская литература, газель, суфизм, Самарканд, Герат, культурная среда, художественное наследие.

ANNOTATION

This article analyzes the processes of literary development in the territory of Movarounnahr during the Timurid period. In particular, it highlights the influence of the political and cultural environment created by Amir Temur and his successors on the advancement of science and literature. The role of Samarkand and Herat as major scientific and literary centers is also revealed. Furthermore, the creative heritage of prominent writers such as Alisher Navoi, Abdurahman Jami, and Zahiriddin Muhammad Babur is examined, along with their significance in the development of Turkic and Persian literature. The article also provides a scholarly analysis of Sufi ideas, genre diversity, and the characteristics of artistic style.

Keywords: Timurid period, Movarounnahr, literature, Amir Temur, Alisher Navoi, Abdurahman Jami, Zahiriddin Muhammad Babur, Turkic literature, Persian literature, ghazal, Sufism, Samarkand, Herat, cultural environment, literary heritage.

Temuriylar davri (XIV asr oxiri – XV asr) Movarounnahr tarixida siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksalish davri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda markazlashgan davlatning barpo etilishi, ichki barqarorlikning ta’minlanishi hamda savdo-sotiq aloqalarining kengayishi natijasida jamiyat hayotining barcha sohalarida sezilarli taraqqiyot kuzatildi. Ayniqsa, Amir Temur tomonidan olib borilgan oqilona siyosat, ilm-fan va madaniyat ahliga ko‘rsatilgan yuksak e’tibor Movarounnahrni qisqa vaqt ichida Sharqning

eng nufuzli madaniy markazlaridan biriga aylantirdi. Bu davr nafaqat davlat boshqaruvi, harbiy san’at va me’morchilikda, balki ilm-fan va adabiyot rivojida ham tub burilish yasadi. Temuriy hukmdorlar saroylarida olimlar, shoirlar, tarixchilar va san’atkorlar jamlangan bo‘lib, ular uchun qulay ijodiy muhit yaratilgan edi. Xususan, Samarqand va Hirot shaharlari o‘z davrining yirik ilmiy-adabiy markazlariga aylanib, bu yerda ko‘plab ilmiy majlislar, adabiy suhbatlar va ijodiy mushoiralar tashkil etilgan. Natijada, adabiyot va san’atning turli janr va yo‘nalishlari jadal rivoj topdi.

Temuriylar davrida adabiyotning rivojlanishida hukmdorlarning bevosita homiyligi muhim rol o‘ynadi. Husayn Boyqaro va Mirzo Ulug‘bek kabi hukmdorlar ilm-fan va adabiyot rivojiga katta hissa qo‘shgan bo‘lib, ular saroy atrofida ijodkorlar uchun keng imkoniyatlar yaratib berdilar. Bu muhitda yetishib chiqqan ijodkorlar o‘z asarlari bilan nafaqat o‘z davrining, balki keyingi asrlar madaniy hayotining ham rivojiga kuchli ta’sir ko‘rsatdilar. Mazkur davr adabiyotining eng muhim xususiyatlaridan biri uning ikki til — turkiy va forsiy tillarda baravar rivojlanganidir. Ayniqsa, turkiy tilning adabiy til sifatida shakllanishi va yuksalishida Alisher Navoiy ning xizmatlari beqiyosdir. U o‘z ijodi orqali turkiy tilning boy ifoda imkoniyatlarini namoyon etib, uni yuksak badiiy darajaga ko‘tardi. Shu bilan birga, Abdurahmon Jomiy kabi allomalar fors-tojik adabiyotining taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shdilar. Temuriylar davri adabiyoti janrlar xilma-xilligi, badiiy tasvir vositalarining boyligi va chuqur falsafiy-tasavvufiy mazmuni bilan ajralib turadi. Bu davrda g‘azal, ruboiy, qasida kabi she’riy janrlar bilan bir qatorda tarixiy, ilmiy va didaktik asarlar ham keng rivojlandi. Adabiyotda inson, uning ma’naviy kamoloti, ishq, sadoqat, adolat va haqiqat kabi umuminsoniy g‘oyalar yetakchi o‘rin egalladi. Shu bois, Temuriylar davri Movarounnahr adabiyoti nafaqat o‘z zamonasi uchun, balki jahon adabiy merosi uchun ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u bugungi kunda ham o‘z ilmiy va badiiy qimmatini saqlab kelmoqda. Mazkur maqolada aynan shu davr adabiyotining asosiy yo‘nalishlari, yirik namoyandalari hamda ularning boy badiiy merosi ilmiy jihatdan tahlil etiladi.

Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahr hududi Sharq uyg‘onishining muhim markazlaridan biriga aylandi. Bu davrda davlat boshqaruvida barqarorlikning ta’minlanishi, iqtisodiy hayotning jonlanishi va xalqaro savdo aloqalarining kengayishi natijasida ilm-fan va san’at rivoji uchun qulay sharoit yaratildi. Ayniqsa, Amir Temur tomonidan asos solingan markazlashgan davlat siyosati madaniy taraqqiyot uchun mustahkam zamin bo‘lib xizmat qildi. U nafaqat harbiy sarkarda, balki ilm-fan va san’at homiysi sifatida ham tarixda muhim o‘rin egallaydi. Bu davrda Samarqand va Hirot shaharlari yirik ilmiy-adabiy markazlarga aylandi. Samarqand Amir Temur davrida davlat poytaxti sifatida rivojlanib, bu yerda ko‘plab me’moriy inshootlar, madrasalar va kutubxonalar bunyod etildi. Keyinchalik, Mirzo Ulug‘bek davrida Samarqand ilm-fan markaziga aylanishda yanada yuksaldi. Ulug‘bek tomonidan tashkil etilgan madrasalar va ilmiy muassasalar nafaqat diniy, balki dunyoviy fanlar, xususan, astronomiya, matematika va adabiyot rivojiga xizmat qildi. Hirot shahri esa Husayn Boyqaro hukmronligi davrida o‘zining eng yuqori taraqqiyot bosqichiga ko‘tarildi. Bu yerda saroy atrofida ko‘plab shoirlar, olimlar, tarixchilar va san’atkorlar jamlangan bo‘lib, ularning ijodiy faoliyati uchun barcha sharoitlar yaratilgan edi. Natijada Hirot adabiyot va san’atning markaziga aylanib, Sharq madaniyatining rivojida muhim o‘rin tutdi.

Temuriylar davrida hukmdorlarning ilm-fan va adabiyotga bo‘lgan munosabati alohida e’tiborga loyiqdir. Mirzo Ulug‘bek va Husayn Boyqaro ilm-fan va adabiyot homiylari sifatida tarixda nom qoldirgan. Ular o‘z saroylarida ilmiy majlislar, adabiy mushoiralar tashkil etib, ijodkorlarni moddiy va ma’naviy jihatdan qo‘llab-quvvatladilar. Bu esa adabiyotning ravnaq topishiga, yangi iste’dodlarning yetishib chiqishiga katta turtki berdi. Mazkur davrda madrasalar, kutubxonalar va ilmiy markazlarning tashkil etilishi ilm-fan rivojining muhim omillaridan biri bo‘ldi. Kutubxonalarda boy qo‘lyozma fondlari jamlanib, olimlar va shoirlar uchun bilim olish va ijod qilish imkoniyati kengaydi. Ilmiy majlislarda esa turli fan sohalariga oid bahs-munozaralar o‘tkazilib, bu jarayon ilmiy tafakkurning rivojlanishiga xizmat qildi. Umuman olganda, Temuriylar davrida yaratilgan boy madaniy muhit adabiyot taraqqiyoti uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qildi. Shoir va yozuvchilar uchun yaratilgan qulay

sharoit, ilm-fan ahliga ko‘rsatilgan yuksak e’tibor natijasida bu davr adabiyoti o‘zining mazmunan chuqurligi, badiiy mukammalligi va g‘oyaviy yuksakligi bilan ajralib turadi.

Temuriylar davri adabiyoti mazmun va shakl jihatidan nihoyatda boy hamda ko‘p qirrali bo‘lib, u bir necha asosiy yo‘nalishlarda izchil rivojlandi. Bu yo‘nalishlar o‘zaro uyg‘un holda taraqqiy etib, davrning ma’naviy-ijtimoiy hayotini aks ettirdi.

Avvalo, she’riyat Temuriylar davri adabiyotining yetakchi yo‘nalishi bo‘lib, ayniqsa g‘azal, qasida va ruboiy janrlari keng rivoj topdi. G‘azal janrida ishqiy, tasavvufiy va falsafiy mavzular chuqur badiiy ifoda topgan bo‘lsa, qasidalarda hukmdorlar madh etilib, ularning siyosiy faoliyati va fazilatlari ulug‘landi. Ruboiy janri esa qisqa, lo‘nda va hikmatli fikrlarni ifodalash vositasi sifatida alohida ahamiyat kasb etdi. Bu yo‘nalishda ijod qilgan shoirlar orasida Alisher Navoiy ijodi alohida o‘rin tutadi. U she’riyatni nafaqat badiiy, balki ma’naviy kamolot vositasi darajasiga ko‘tardi.

Ikkinchi muhim yo‘nalish — tarixiy asarlar bo‘lib, bu davrda tarixnavislik ancha rivojlandi. Tarixiy asarlar orqali hukmdorlar faoliyati, harbiy yurishlar, siyosiy voqealar va jamiyat hayoti yoritildi. Bu turdagi asarlar nafaqat tarixiy manba, balki badiiy qimmatga ega bo‘lib, o‘ziga xos adabiy uslubda yozilgan. Xususan, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari tarixiy-adabiy yodgorlik sifatida yuksak baholanadi.

Uchinchi yo‘nalish — tasavvufiy adabiyot bo‘lib, bu davr adabiyotining g‘oyaviy asosini tashkil etdi. Tasavvufiy asarlarda insonning ichki dunyosi, ruhiy poklanish, ilohiy ishq va komil inson g‘oyalari yetakchi o‘rinda turdi. Bu yo‘nalishda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning ijodi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular tasavvufiy qarashlarni chuqur falsafiy asosda yoritib berdilar.

Shuningdek, Temuriylar davrida ilmiy-nazariy asarlar ham keng rivojlandi. Adabiyotshunoslik, tilshunoslik, falsafa, mantiq va boshqa fanlarga oid risolalar yaratildi. Bu asarlar orqali adabiyotning nazariy asoslari ishlab chiqildi, badiiy ijodning mezonlari belgilandi. Ayniqsa, Alisher Navoiy ning til va adabiyotga oid ilmiy qarashlari turkiy adabiyot taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi.

Bu davrda adabiyotning yana bir muhim jihati — uning ikki til: turkiy va forsiy tillarda rivojlanganligidir. Forsiy til an’anaviy adabiy til sifatida o‘z mavqeini saqlab qolgan bo‘lsa-da, turkiy tilning adabiy imkoniyatlari kengayib bordi. Ayniqsa, Alisher Navoiy tomonidan turkiy tilning boyligi va ifoda qudrati ilmiy va amaliy jihatdan asoslab berildi. Natijada turkiy til mustaqil adabiy til sifatida shakllanib, keyingi davr o‘zbek adabiyotining rivoji uchun mustahkam poydevor yaratildi. Umuman olganda, Temuriylar davri adabiyoti yo‘nalishlarining rang-barangligi, mazmunan chuqurligi va badiiy mukammalligi bilan ajralib turadi. Bu esa mazkur davrni Sharq adabiyoti tarixida alohida yuksalish bosqichi sifatida baholash imkonini beradi.

Temuriylar davri Movarounnahrda adabiyot rivojining eng muhim va sermahsul bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda yaratilgan badiiy asarlar o‘zining g‘oyaviy teranligi, badiiy mukammalligi va til boyligi bilan ajralib turadi. Ushbu asarlar nafaqat o‘z zamonasi ehtiyojlariga javob bergan, balki keyingi asrlar adabiyoti uchun ham mustahkam nazariy va badiiy asos bo‘lib xizmat qilgan. Temuriylar davrida shakllangan adabiy an’analar keyinchalik o‘zbek va umuman turkiy xalqlar adabiyotining rivojida muhim o‘rin egalladi.

Ayniqsa, turkiy adabiyotning yuksalishi bu davrning eng muhim yutuqlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Bu jarayonda Alisher Navoiyning xizmatlari beqiyosdir. U o‘z ijodi orqali turkiy tilning cheksiz badiiy imkoniyatlarini namoyon etib, uni yuksak adabiy til darajasiga ko‘tardi. Navoiyning asarlarida insonparvarlik, adolat, muhabbat, sadoqat va ma’naviy kamolot kabi umuminsoniy g‘oyalar chuqur ifoda etilgan bo‘lib, ular bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Temuriylar davrida yaratilgan adabiy meros janrlar xilma-xilligi bilan ham e’tiborga loyiqdir. G‘azal, ruboiy, qasida, doston, tarixiy va ilmiy asarlar o‘zaro uyg‘un holda rivojlanib, adabiyotning mazmun doirasini kengaytirdi. Bu esa adabiyotning jamiyat hayotidagi o‘rnini yanada mustahkamladi, uni ma’naviy tarbiya va estetik tafakkurni shakllantirishning muhim vositasiga aylantirdi. Shu bilan birga, Temuriylar davri adabiyoti Sharq adabiyoti bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib, forsiy va turkiy adabiy an’analarning

o‘zaro ta’siri natijasida yanada boyidi. Bu jarayon adabiyotda yangi badiiy uslublar, obrazlar va ifoda vositalarining paydo bo‘lishiga olib keldi. Natijada, Movarounnahr hududi nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki adabiy-madaniy markaz sifatida ham katta nufuzga ega bo‘ldi.

Temuriylar davri adabiy merosi bugungi kunda ham o‘z ilmiy va badiiy qimmatini saqlab qolgan. U milliy madaniyatimiz va adabiyotimizning bebaho boyligi sifatida qadrlanadi hamda zamonaviy adabiyotshunoslik, tilshunoslik va madaniyatshunoslik tadqiqotlari uchun muhim manba vazifasini o‘taydi. Shu bois, ushbu davrda yaratilgan asarlarni o‘rganish, ularni keng targ‘ib etish va yosh avlod ongiga singdirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2011.
2. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: Fan, 2016.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2008.
4. Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. – Toshkent: Adabiyot nashriyoti, 2010.
5. Amir Temur. Temur tuzuklari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2013.
6. Ibrohim Mo‘minov. Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli. – Toshkent: Fan, 1993.
7. B. Ahmedov. Amir Temur. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1996.
8. N. Komilov. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009.
9. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O‘zbek adabiyoti tarixi (5 jildlik). – Toshkent: Fan, 1977–1980.
10. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2004.